

Gyenge Zoltán

Kierkegaard – egy szubjektív olvasat

*Életem elért a végsőkéig; undorodom a létezésből,
mely íztelen, sóltan és értelmetlen.
S még ha Pierrot-nál is ébesebb lennék, sem
tudnám lenyelni az emberek magyarázatát!
Ujjunkat a földbe dugjuk, hogy azt megszagolva
megtudjuk, hol is vagyunk, én ujjamat a létezésbe dugom
– s nem érzek semmit. Hol vagyok? Mi a világ? Mit takar ez a szó?
Ki csalt bele az egészbe, s hogy itt most megfürödve?
Ki vagyok? Hogyan kerültem a világba, miért nem kérdeztek
meg előbb, miért nem tudatták velem korábban az
erkölcsöket és a szokásokat?
Egyszerűen belöktek a sorba, mintha csak egy lélekkufár portékája lennék.”¹*

Ezeket a sorokat *Az ismétlés* című, talán legszebb könyvében találjuk. Később igazi diagnosztaként – körbenézve a korban – már gyilkos iróniával a következőképpen fogalmaz: „A plebs, a tömeg, a végtelen embersereg másokat untat (...) Ez az állatfajta minden bizonnyal nem a férfi vágyának és a nő gyönyörének a gyümölcse. Mint minden alacsonyabb rendű állatfajt, ezt is a nagymértékű termékenység jellemzi, és hihetetlenül szaporodik. Szinte érthetetlen lenne, ha a természetnek kilenc hónapra lenne szüksége ilyen teremtmények előállítására, melyek inkább tucattjaival állíthatók elő.”²

Mit mond mindez magáról a filozófusról? Magának a filozófusnak mint *személynek* a vizsgálata általában indifferens. Kierkegaard egész életében nem tesz mást, mint amit antik előképei a saját korukban. Kierkegaard ugyanúgy éli filozófiáját, ahogy filozófiája is teljes mértékben áthatja életét. Élet és filozófia – nála egy és ugyanaz.³

Az ember életének egyik meghatározó alakja az apa. *Michael Pedersen Kierkegaard* ötvenhat éves, amikor fia megszületik. A család jütlandi, akikre jellemző, hogy az éles ész és humor mellett, egyfajta melankóliát, depresszív hajlamot is magukon viselnek, meglehetősen gyakori köztük az öngyilkosság.⁴ Jütland legalább annyira izgalmas, mint mondjuk a Hortobágy. Kimegy az ember, hogy megnézze a semmit. Különbség talán annyi, hogy itt mindig hideg van. A család neve

¹ Kierkegaard, S.: *Az ismétlés* (ford. Gyenge Zoltán és Soós Anita). 2008, Budapest, L'Harmattan, 68. *Søren Kierkegaards Skrifter (SKS)*, Gads Forlag, 4.

² Kierkegaard, S.: *Vagy-vagy* (ford. Dani Tivadar). 1978, Budapest, Gondolat, 366. *SKS 2*.

³ „Sokszor, amikor egy filozófus életművével foglalkozunk, magának a filozófusnak mint személynek, személyiségnek a megértése háttérben marad. Számos gondolkodó esetében ez talán rendjén is van, hiszen – legyünk őszinték – általában nincs unalmasabb, mint a filozófus élete.” Vö. Gyenge Zoltán: *Kierkegaard élete és filozófiája*. 2007, Gödöllő-Máriabesnyő, Attraktor, 5. Kierkegaard ebben az esetben a kivétel, amely erősíti a szabályt.

⁴ Höffding, Harald: *Kierkegaard als Philosoph*. 1896, Stuttgart, Frommans, 29.

összefüggésben van ezzel a területtel, hiszen *Peder Christensen* veszi fel elsőként a XVIII. században a „kierkegaard” nevet, amely arra a templomkertre utal, ahová a halottakat temették, és amely a saddingi parókiát vette körbe. A név ortográfiája az idők során megváltozik, kezdeten „Kirkegaard”, majd később „Kierkegaard” lesz. Ma „kirkegård”. Jelentése: temető. Ő maga is a koppenhágai Assistens Kirkegård-ban nyugszik, ma a városnak a szívében, korábban persze a peremén. Az anyjáról gyakorlatilag semmit sem tudunk. Ugyancsak jütlandi származású, aki – Michael Pedersenhez hasonlóan – a nyomorúság elől költözött Koppenhágába. A neve *Ane Sørensdatter Lund*, Michael Pedersen korábbi házvezetőnője, akit „bűnös viszony” eredményeként vélhetőleg véletlenül ejt teherbe, majd szolgálólányt – bűne tudatában – feleségül veszi. Bár az apát a szegénység hajtja el a szülőföldjéről a nagy válság idején, amikor családok ezrei mennek csődbe, és lesznek öngyilkosok, ő viszont jelentős vagyont halmoz fel mint gyapjú- és gyapotkereskedő.

A házasság első éveiben három lány (Maren Kristine, Nicoline Christine, Petrea Severine), majd később még három fiú (Peter Christian, Søren Michael, Niels Andreas) születik, míg az utolsó, Søren Aabye születése talán a véletlennek köszönhető, hiszen a szülők együtt éppen százket évesek, ami akkoriban igen szép teljesítmény.

Az apa személye azért is meghatározó a gyerek Kierkegaard-ra nézve, mert nevelését egy rendkívül szigorú, már-már katonásan fegyelmezett vallásos szellem hatotta át. Ezt a vallásosságot az apa egyrészt Jütlandból hozta, másrészt – saját bevallása szerint – *Christian Wolff* tanításából merítette.⁵ A már szinte eszeveszett bigottságot egy bűn magyarázza, ugyanis Michael Pedersen szegény jütlandi pásztorfiúként, éhségtől és hidegtől elgyötörve végső kétségbeesésében megátkozta Istent. Az apa bár megbecsült és gazdag kereskedővé válik, a bűnt soha nem felejt el, sőt fel is hívja a legkisebb gyermekének a figyelmét arra, hogy bűneit Isten a leszármazókban bünteti meg. Kierkegaard ezt látta beigazolódva, amikor több testvére előtte halt meg. Először Søren Michael 1819-ben agyvérzésben, majd rá egy évre, hosszas betegség után a legidősebb nővér, Maren Kristine, majd egymás után a többiek is. Összesen heten voltak, három lány és négy fiú. Søren meg van például győződve arról, hogy 34. születésnapját nem éli túl. Mikor mégis megtörténik, azt csupán a véletlen csalfa játékanak tartja. Egyébként a gyerekekből mindössze ketten éltek túl az apát.

Az apa mellett másik meghatározó személy, aki könyveinek hol titkos, hol kevésbé rejtett szereplője: *Regine Olsen*. Kierkegaard 1837 májusában találkozik az akkor még tizennégy éves ifjú hölgygel. Ekkor éppen tíz évvel idősebb nála. Az első találkozást követő harmadik évben, 1840.

⁵ Monrad, O.P.: *Søren Kierkegaard. Sein Leben und seine Werke*. 1909, München, E. Diederichs Verlag, 27.

szeptember 10-én jegyességet kötnek, majd erre csaknem pontosan egy évvel Kierkegaard minden magyarázat nélkül visszaküldi a lánynak a jegygyűrűt, és az eljegyzést 1841 októberében végleg felbontja, majd Berlinbe utazik. Egészen pontosan 1841. augusztus 8-án küldi vissza a gyűrűt Regine Olsennek, de Berlinbe csak a jegyesség végleges felbontása (október 11.) után két héttel utazik el.⁶

Sokan sokféleképpen magyarázták ezt a lépést. Ezek közül az egyik legismertebb éppen Lukács György, aki a *Lélek és formák*ban némi apologetikus szemmel értelmezi ezt az eseményt. Lukács története részben hasonló Seidler Irmával, részben más; tagadhatatlan, hogy vannak utánérzések. Seidler 1911-ben öngyilkos lesz, Regine férjhez megy. Bár a *Vagy-vagy*ből tudjuk, hogy a házasság a lassú öngyilkosság egyik formája. (Akaszd fel magad, meg fogod bánni, ne akaszd fel magad, azt is meg fogod bánni. Házasodj meg, meg fogod bánni, ne házasodj meg, azt is meg fogod bánni – mondja.) De tegyük hozzá: Lukács más okból futamodik meg a kapcsolat elől, mint Kierkegaard. Ír erről azonban egy tagadhatatlanul szép esszét.

Van Kierkegaard tettére magyarázat? Maga a filozófus írja meg az okokat. „Soha ne menjünk bele a házasságba. A házasok örök szerelmet ígérnek egymásnak. Ez persze nagyon kényelmes dolog, de nem is jelent sokat; mert ha végére járunk az időnek, akkor elbánunk az örökkévalósággal is. Ezért ha az illetők az „örökké” helyett azt mondanák: „húsvétig” vagy a „következő május elsejéig”, akkor mégiscsak lenne értelme szavaiknak; mert mindkettővel olyat mondanának, amit talán be is tudnának tartani.”⁷

Világosan látja, hogy alkalmatlan mindenféle társas kapcsolatra, alkalmatlan a házasságra. Gondoljuk meg – sugallja – ép ésszel komolyan vehetjük egyáltalán azokat az érveket, amelyeket a házasság mellett hoznak fel? Amikor a házasságban az történik, hogy „a nő először büszke, aztán gyenge, aztán elájul, aztán a férfi is elájul, aztán elájul az egész család.”⁸

Értelmetlen a kérdés, hogy miért szakít a lánnyal? Egy fiatal, igazi életteli hölgy áll az egyik oldalon, míg a másikon egy húszas évei végén járó „aggastyán”, akinek már úgy van végleg elege az életből, hogy soha nem élt igazán. Tűz és víz. Kierkegaard azt írja a naplójában, hogy már eljegyzése másnapján megértette, hibát követett el. Ez így nem egészen igaz. Az viszont igen, hogy nem magányos, hiszen a következőképpen fogalmaz: „búskomorságom elég társ nekem.”⁹ Ez viszont így van. Aki az életet inkább nyűgnek és szenvedésnek látja, aki már öregon született: öreg szülők öreg gyereke. Ugyanakkor élete végéig nem képes szabadulni a lány emlékeitől. Még férjes asszonyként is megkeresi. Mielőtt egy ügyvéd eljegyzí a lányt, még reménykedik abban,

⁶ Gerdes, Hayo: *Søren Kierkegaard / Leben und Werk*. 1966, Berlin, Walter de Gruyter, 39. és 48.

⁷ Kierkegaard 1978, 377.

⁸ Kierkegaard 1978, 378.

⁹ Kierkegaard 1978, 41.

hogy a viszony helyreállítható. Persze nem tette volna meg, a végén ugyanúgy elmenekül, mint eredetileg. De ezt is megéneklí. Az erről szóló – és már említett – mű eredeti címe: „*Az ismétlés – Victorius de bona speranza elszánt kísérlete*”. Mire tett kísérlet? Helyrehozni a helyrehozhatatlant. Kevesen tudják, hogy az alcímet Kierkegaard később megváltoztatta, és műveit tekintve példátlan módon, az eredeti és kész gondolatmenetet is teljesen átírta. Annak eredetileg ugyanis az ismétlés lehetetlenségét kellett volna bizonyítania, s ezért a mű megírásakor úgy tervezte, hogy az abban szereplő személy – egyik saját alteregója – öngyilkos lesz. Amikor Regine jegyességéről tudomást szerez, szándékát megváltoztatja, a szereplőt „életben hagyja”, és magát talán egy hihetetlenül szépen megírt Jób történettel engeszteli ki.

Kierkegaard a házassággal kapcsolatos gondolatait első jelentős művében az eljegyzés felbontását követően megjelent *Vagy-vagyban* fogalmazza meg. A művet részben Berlinben írja, ahová a koppenhágai társaság és Regine elől menekült, és ahol az idős Schelling és Trendelenburg előadásait hallgatta. Visszatérve Koppenhágába kiadja a *Vagy-vagyot*. Írását követő érdektelenség csak még intenzívebb munkára sarkallja. Egymás után jelennek meg pszeudonim (álneves) művei, melyekben az inkognitó köpenyét felöltve egy olyan kifejezési formát talál, amely nagyfokú poliszemitást tesz lehetővé, az érvek és ellenérvek árnyalt szembeállítását, a humor és irónia mesteri alkalmazását. Irodalom és filozófia egyben. Az inkognitón keresztül megnyilvánuló egyéni és ugyanakkor többszínű látásmód egyre színesebbé válik. Számos művében a személyes élettörténetek fontos szerepet játszanak. Példákat említve ilyen az Ábrahám és Izsák történet (*Félelem és reszketés*), a Csábító naplója (*Vagy-vagy*), vagy a már említett *Az ismétlés*, amelynek egy templomi találkozás az apropója Regine-nel. Ettől is olyan izgalmas ez az egész. Mindenhol ő van jelen, „csak” inkognitóban.

Ez az inkognitó pedig egyfajta *voyeur skizofrénia*. Persze maga a filozófia sem más, mint a skizofrénia egy sajátos, orvosilag nehezen kezelhető formája. Az inkognitó rejtekében teremtett világ végtelenül fájdalmas az ember számára, aki valahol mindig vágyott a szeretetre, mindig sóvárgott a megértés után, szeretne volna feltörni az önmaga körül szövődő csipkerózsika-kastélyszerű magányt, szeretne volna normális életet élni, foglalkozást űzni, családot alapítani. Ez a feszültség az inkognitó által létrehozott világban azt eredményezi, hogy az ember örökké magányos marad, s bár ez a magány teremtő, de számára csaknem elviselhetetlen. A világ számára azonban csodás nyereség.

Filozófusi működésének fele útja a *Lezáró tudománytalan utóirat*. Ezt szokták főműnek mondani, nem is jelent sokat, de ezzel most ne törődjünk. Vizsgálódásának középpontjába egyik oldalon egyes egzisztenciális kérdések (*szorongás, kétségbeesés, szenvedély* stb.), míg a másikon egyes modális kategóriák (*szükségyszerűség, valóság, lehetőség* stb.) kerülnek. Valamint a vallási problémák, amelyeket s

saját név alatt kiadott ún. *Épületes beszédek*ben taglal. Vannak nagy, már-már monumentális alkotásai, mint például az említett *Lezáró tudománytalan utóirat*, a *Vagy-vagy*, illetve a *Stádiumok az élet útján*. Ezeknél a műveinél azonban véleményem szerint sokkal fontosabbak a kisebb írásai, melyek az egzisztenciál-kategóriák, az egyes potenciális létformák kidolgozásában – a „hit” és a „szenvedély” körében élő „szorongó” vagy éppen „kétségbeeső” és a halál lehetetlenségét kereső egzisztencia megformálásában – játszanak döntő szerepet. Ezek *Az ismétlés*, *Félelem és reszketés*, *A szorongás fogalma*, *A filozófiai morzsák* vagy éppen a második korszakában kiadott *A halálos betegség*. Az egzisztenciál-kategóriák már a XX. századra mutatnak előre. Ezzel válik Kierkegaard az egzisztencializmus legfontosabb előkészítőjévé. Ha a XIX. századot nézzük, akkor azt látjuk, ez még egyáltalán nem evidens. Sajátos átmeneti korszak: Kant és Hegel már senkit sem érdekel. De a Hegel utáni gondolkodókkal sem foglalkozik senki. Vagy csak jó későn. Schopenhauer ezt az élete végén ébredő figyelmet, amit a filozófiája kapott, egy keserű (és bölcs) mondattal nyugtázza: „A Nílus megérkezett Kairó alá.”

Vége a tudomány mindenhatóságába vetett hitnek. De ugyancsak vége a felvilágosodás óta kritikai górcső alá vetett hagyományos értelemben vett vallásos hitnek. Mindenki – Herdertől Schleiermacherig¹⁰ a kereszténység megújulását követeli. Az egyház szerepének átalakításával, vagy hatalmának a visszaszorításával. Még akkor is, ha nem jut mindenki olyan messzire, mint majd Nietzsche. A mélyen hívő Kierkegaard számára ez elsőként a fennálló kereszténységgel szembeni ellenérzésének erősödését jelenti, aztán pedig egy nyílt és ádáz harcot a dán államegyházzal szemben. Személyes sorsát az apa és Regine mellett ez a harmadik tényező, az egyház és az ellene vívott küzdelem határozza meg. Talán ez utóbbi a legerősebben. A dán államvallással való szembefordulást elsőként igazán egy 1850-ben megjelent és ugyancsak pseudonim műve, *A keresztény hit iskolája* című jelzi. „Szerzője” - ahogy az egy évvel korábban megjelent *A halálos betegség* című könyvnek is - Anti-Climacus. (Climacus a Lezáró tudománytalan utóirat írója). A nevek különbsége mutatja, hogy a kereszténység megújítása a régi teljes tagadásán keresztül értelmezhető. Az egyház megfeledkezett Krisztusról – mondja – ezáltal *pogánnyá* vált. „A kereszténység mindent összekuszált - írja - és elérte, hogy a kereszténységből pogányság lett. Örökösen arról papolnak, ami Krisztus halálát követően történt, hogyan győzedelmeskedett Krisztus és miként hódította meg tanítása az egész világot, egyszóval csupa olyan prédikációt hallani, amelynek méltóbb befejezése volna a Hurrá, mint az Ámen.”¹¹ *Schleiermacher* hasonlóan fogalmaz, amikor azt állítja, hogy az egyház, a pap, amikor világi hatalomra tör, sokkal inkább

¹⁰ Gyenge Zoltán: „Vallásfilozófiai metszetek a német idealizmus és a romantika korából”. In Schelling: *Filozófia és vallás*. 2012, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 49–77.

¹¹ Kierkegaard, Søren: *A keresztény hit iskolája* (ford. Hidas Zoltán). 1998, Budapest, Atlantisz, 129.

megtagadja a keresztényi elveket, amiből levonja a logikus következtetést: „ki másnak köszönheti az egyház a szervezetét és fölépítését, ha nem a papoknak – ami teljesen ellentmond a vallás szellemének?” („Ki bűnös tehát abban, ha a méltatlanok foglalják el a szentség virtuózainak a helyét, s ha az ő felügyeletük mellett mindaz belopózhat és megszilárdulhat, ami a vallásnak leginkább ellenére van? Ki más tehát a bűnös, mint az állam, a maga rosszul értelmezett nagylelkűségével?”¹²) Mert az egyház – miként az állam is – szerepet tévesztett. „Nagyjában és egészében átadta az egyháznak a nevelés gondját és felügyeletét; azt akarja, hogy a népet, amely az állam törvényeit nem érti, a vallás védőszárnyai alatt, közösségi formában tanítsák a kötelességre és az erkölcsi érzületre; azt követeli, hogy a vallás, ereje és az egyház irányítása által, *kijelentéseiben igazolja az állam tetteit polgárai előtt.*”¹³

Kierkegaard életéből ekkor már csak pillanatok vannak hátra. Utolsó írásai nem is viselnek más címet: *A pillanat* (a már említett és maga által szerkesztett és írt „újság” tíz száma, melyből az utolsót halálos ágyáról küldte nyomdába) szokatlan sikert hozott. Az első 1855. május 24-én, míg a kilencedik 1855. szeptember 24-én jelent meg. A tizedik (utolsó) posztumusz megjelenés. Tudjuk, hogy Kierkegaard ezeket az írásokat könyv formájában is meg akarta jelentetni. A siker viszont valóban nagy, ugyanakkora számban fogyott, mint a Fædrelandet.¹⁴ A lelkésznek készülő, szigorú, de jámbor neveltetésben részesülő, életét a vallás által alapvetően – jó és rossz értelemben – meghatározó filozófus totális szakítása a tradicionális vallással, de azon keresztül egyben mindazzal, ami egész eddigi életét születése óta a legerősebben meghatározta. Ugyanakkor ezekben a röpiratokban nem csupán a dán evangélikus egyház ellen fejt ki nézeteit, hanem minden olyan egyház ellen, amely – szerinte – eltért az Evangélium igazságától, azaz nyugodtan állíthatjuk: általában a keresztény egyház ellen beszél, mindenféle felekezeti megkötés nélkül, de még ezt is pontosíthatjuk: minden olyan intézményesedett formáció ellen, amely rendszerbe helyezi azt, ami minden rendszeren kívül létezik, és ez a *hit*.

Az állam sokkal jobban tenné, ha ezer hivatalnokot nem azért fizetne, hogy terjesszék, hanem azért, hogy üldözzék a keresztényeket. Pedig az állam ezer alkalmazottat, akik ebből élnek, azért fizet, hogy terjesszék a kereszténységet. Kierkegaard szerint, ha kezünkbe vesszük az Újtestamentumot, látni fogjuk, hogy „keresztényi értelemben ennek az 1000 embernek a léte tarthatatlan helyzet”.¹⁵ Problémája igazán az, hogy kereszténynek lenni *minőségi* elvárásból, pusztán számszaki összefüggéssé változott; *menyiségi* elvárás lett: „ha az ember egy keresztényi államban

¹² Schleiermacher, Friedrich: *A vallásról* (ford. Gál Zoltán). 2000, Budapest, Osiris, 144. (kiemelés tőlem – Gy.Z.)

¹³ *Uo.*

¹⁴ Garff, J.: *SAK* (ford. Soós Anita, Bogdán Ágnes). 2004, Pécs, Jelenkor, 535.

¹⁵ Kierkegaard, Søren: *Samlede Værker*. I–XIV. 14 Bde. (szerk. A.B. Drachmann – J.L. Heiberg – H.O. Lange). 1901–1906, København, Gyldendalske, 109.

él, keresztény nép között, ahol minden és mindenki keresztény, s ahol bármerre fordulunk csupa keresztényt látunk és semmi mást, mint keresztényeket és kereszténységet, igazságot és az igazság bajnokait”, még az is előfordulhat, hogy ez a „nemesebb háziállatokra” is kiterjed. Ebben a vonatkozásban Kierkegaard, mivel magát a kérdésben inkompetensnek nyilvánítja, azt tanácsolja, hogy a kérdést papokból és állatorvosokból összeállított munkaközösség vizsgálja felül.¹⁶

Ezt a kritikai élt erősíti fel a következő fejezet is. Címe: „Milyen szerencse, hogy nem vagyunk mindnyájan papok”. Ha „mi mindnyájan keresztények” egyben „mi mindnyájan papok” is lennénk, akkor ugyanúgy járnánk, mint az a társaság, amely a borivás ellen harcol. Ez a képzeletbeli társaság – mondja Kierkegaard – tegyük fel, hogy úgy tudna csak tagokat toborozni magának, ha prédikátorokat küldene szét tagtoborzás céljából. Ezeknek viszont, hogy jól végezzék a dolgukat, minden napra egy palack bort adna, hogy jókedvvel győzzék meg az embereket, hogy a borelles társaság tagjai legyenek. Tétélezzük fel azt a helyzetet, hogy bár senki sem lenne a tagja e társaságnak, de prédikátorként mindenki szolgálatába állna, úgy ugyanaz a helyzet alakulna ki, mintha „mi mindnyájan keresztények” egyben „mi mindnyájan papok”¹⁷ is lennénk. A kereszténység elvesztette igaz lényegét, a hitét, akkor, amikor világvallássá, államegyházzá lett, és a papok hivatalnokokká.

A minőségi és mennyiségi kapcsolatot vizsgálva mai napig aktuális megállapításokat találunk abban a részben, ahol az *állam* és *kereszténység* lényegét vizsgálja. Egészen másképp viszonyul ugyanis az állam lényege szerint a számokhoz, a mennyiséghez, mint a kereszténység. Az állam *közvetlenül*, míg a kereszténység *fordítottan* aránylik a számokhoz.¹⁸ Az állam ugyanis kötött a numerikus mennyiséghez, még fogalmilag is, hiszen, ha egyre fogy, egyre kisebb lesz, eljőhet az a pont, ahol az állam megszűnik. Egy vagy két „állam-polgár” már fogalmilag sem alkothat államot. Egészen más a helyzet a kereszténységgel. A kereszténység egyrészt egy „polemikus”, másrészt egy ellentéteken át kibomló viszonyulást jelent; azaz éppen az ellentéte alapján lehet valaki keresztény. Vagyis a keresztényi szeretet sem jelenthet mást, mint azt, hogy a keresztény ember folyamatosan egy feszültségben lévő helyzetben teljesedik ki, azaz nem megnyugvást jelent, hanem dinamikát, egy állandó belső ellentmondást magában hordozó szituációt. A keresztényi szeretet így azt is jelenti, hogy a kereszténynek e szeretet közepette állandó fenyegetést, üldözést is el kell viselnie, sőt akár a külvilág teljes megvetését, gyűlöletét is. Mihelyt ez a feszültség, ez a

¹⁶ Kierkegaard: *Samlede Værker*, 128.

¹⁷ Kierkegaard: *Samlede Værker*, 137.

¹⁸ Kierkegaard: *Samlede Værker*, 145.

belső dinamika megszűnik, a kereszténység egy „vicc” lesz csupán: „ha már mindenki kereszténnyé lett, a «keresztény» szó értelmét veszti”¹⁹

Látjuk, Kierkegaard hangja egyre ironikusabb, helyenként gyilkosan ironikus. Az írásaiban használt kifejezések egyre metszőbbek lesznek. A kinyilatkoztatott tónus látenszen sejteti, hogy a vég nincs már messze, inkognitóra nincs szükség, a mártír készül a nyilvános megégettetésre. A világtól sok mindent nem kapott, sem megnyugvást, sem elismerést. Most készül arra, hogy *Az ismételésben* „eljátszott” kilépést valóra váltsa. Egészségét a felfokozott érzelmi erupciók özöne teljességgel és végérvényesen aláássa, s bár ennek ellenére kitart, életereje egyre inkább felőrlődik, s így szinte előreláthatóan és törvényszerűen következik be az összeomlás.

Egy nap összeesik az utcán. 1855. október 2-án a Frederik Kórházba szállítják. Lábai szinte lebénulnak, véreset köhög, és a bénulás egyéb mozgásszerveit is eléri. Vizeletét nem tudja visszatartani, ugyanakkor székrekedés gyötri. Kierkegaard – talán életében először – éppen a halál közelében megbékél, számára az isteni gondviselésben a sorsszerű történések valóban megnyugvást nyerne²⁰. Orvosaival közli, hogy nincs mit tenniük, mivel betegsége halálos. És nem abban az értelemben, mint a művében (*A halálos betegség*) írja, mert ebbe a betegségbe bele lehet halni. De még ez is jobb, mint az, ami halálos, de a halált nem hozza el. Az október 21-i kórlapja a következőket tartalmazza: „Csípője fáj, egyik lába kitekeredett. Pulzusa száz. Bevizel. Főleg éjjel. Még mindig köhög. A gennyes köpetet rózsaszínű vérfoltok tarkítják.”²¹

Halála után találnak egy levelet, amely Peter Christian Kierkegaard-nak szól, s amelyen az áll: csak „halálom után bontható fel”. A következőket tartalmazza: „Kedves fivérem! Természetesen azt kívánom, hogy feltétel nélkül korábbi jegyesemre, Regine Schlegel asszonyra szálljon mindama kevés, amit hátrahagyok. Ha ezt ő maga visszautasítaná, kínálják fel számára azzal a feltétellel, hogy amennyiben nem óhajtja, hogy a hagyatéka a birtokába kerüljön, ossza szét a szegények között. Mindezzel bizonyítani szeretném, hogy számomra a jegyesség ugyanolyan kötelező érvényű, mint a házasság, ilyesformán teljes hagyatékom őt illeti, aki jegyesem volt. Fivéred: S. Kierkegaard.” A döbbenetes, hogy ez a levél halála előtt öt évvel korábban keletkezett.²² Tehát mindenét Regine Schlegelre, egykori jegyesére hagyja, aki néhány levél kivételével nem tart rá igényt, ezért a többi – például a hatalmas könyvtár²³ – később sógorának, J.C. Lundé lesz, majd árverés alá kerül.

¹⁹ Kierkegaard: *Samlede Værker*, 145.

²⁰ Bösch, Michael: *Søren Kierkegaard: Schicksal / Angst / Freiheit*. 1994, Paderborn, 341.

²¹ Garff 2004, 561.

²² Garff 2004, 569.

²³ Gyenge 2007, 309–370. ill. www.gyengezoltan.eu

De itt marad, ahogy kétszáz év után magának Kierkegaard-nak is – néha kísértő, néha nem – szelleme.

Referencia:

- Bösch, Michael: *Søren Kierkegaard: Schicksal / Angst / Freiheit*. 1994, Paderborn
- Garff, J.: *SAK* (ford. Soós Anita, Bogdán Ágnes). 2004, Pécs, Jelenkor
- Gerdes, Hayo: *Søren Kierkegaard / Leben und Werk*. 1966, Berlin, Walter de Gruyter
- Gyenge Zoltán: *Kierkegaard élete és filozófiája*. 2007, Gödöllő-Máriabesnyő, Attraktor
- Gyenge Zoltán: „Vallásfilozófiai metszetek a német idealizmus és a romantika korából”. In Schelling: *Filozófia és vallás*. 2012, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor, 49–77.
- Höffding, Harald: *Kierkegaard als Philosoph*. 1896, Stuttgart, Frommans
- Kierkegaard, Søren: *Samlede Værker*. I–XIV. 14 Bde. (szerk. A.B. Drachmann – J.L. Heiberg – H.O. Lange). 1901–1906, København, Gyldendalske
- Kierkegaard, S.: *Vagy-vagy* (ford. Dani Tivadar). 1978, Budapest, Gondolat
- Kierkegaard, Søren: *A keresztény hit iskolája* (ford. Hidas Zoltán). 1998, Budapest, Atlantisz
- Kierkegaard, S.: *Az ismétlés* (ford. Gyenge Zoltán és Soós Anita). 2008, Budapest, L'Harmattan
- Monrad, O.P.: *Søren Kierkegaard. Sein Leben und seine Werke*. 1909, München, E. Diederichs Verlag
- Schleiermacher, Friedrich: *A vallásról* (ford. Gál Zoltán). 2000, Budapest, Osiris.

